DOI: 10.31359/2079-6242-2024-47-140
УДК 343.8

М. В. Романов, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу вивчення проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України
ORCID 0000-0001-8236-5780

ЩОДО ДЕЯКИХ ПРИЧИН НЕВДАЧ УПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ І ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. У 1995 році Україна стала членом Ради Європи. Зважаючи на те, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її державами-членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, а також сприяння їх економічному та соціальному прогресу, Україна взяла на себе низку зобов'язань щодо гармонізації власної правової системи та соціального укладу з відповідними системами та інститутами країни-учасниць Ради Європи.

Серед таких зобов'язань, зокрема, були й ті, які передбачали здійснення певних кроків у питаннях реформування пенітенціарної системи України. Згідно з Висновком № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 року[1] Україна погодила проведення таких дій: 1) передати відповідальність за управління пенітенціарною системою, за виконання судових рішень та за реєстрацію осіб, які прибувають до країни або від'їжджають з неї, Міністерству юстиції до кінця 1998 року; 2) підписати в момент приєднання Європейську конвенцію з прав людини; протягом одного року ратифікувати Конвенцію та Протоколи №№ 1, 2, 4, 7 та 11 до неї. До набрання Протоколом № 11 чинності визнати право особи звертатися до Європейської комісії з прав людини, а також визнати обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини (статті 25 та 46 Конвенції); протягом одного року з моменту вступу підписати та протягом трьох років ратифікувати Протокол № 6 Європейської конвенції з прав людини, який передбачає скасування смертної кари в мирний час, та протягом одного року з моменту вступу до Ради Європи підписати та ратифікувати Європейську конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Основною метою наведених кроків було впровадження та імплементація нової для України тих часів системи гуманітарних цінностей. Що стосується пенітенціарної системи, то вони взагалі були революційними, зважаючи на радянські традиції виконання кримінальних покарань.

Проблема, яка розглядатиметься в цій статті, полягає, по-перше, у з'ясуванні того, чи вдалося Україні виконати взяті на себе забов'язання, а, по-друге, у здійсненні спроби встановити причини, що ускладнювали цей процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виконання Україною прийнятих на себе перед міжнародними міждержавними організаціями зобов'язань підіймається дуже часто. Це питання є цілком актуальним й для пенітенціарної системи України, оскільки вона демонструє підвищену інерцію і дуже погано піддається корекції і реформуванню. Дотичні до цієї проблеми питання обговорювалися такими вченими, як А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, О. Г. Колб та ін. У той самий час слід визнати, що проведені дослідження та викладені вченими думки не отримують реального

[1] Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (дата звернення: 9.04.2024)

та ефективного втілення в практичну діяльність і наразі залишаються лише дослідницькими рефлексіями. До того ж у роботах вітчизняних вчених ці питання висвітлювалися переважно як констатація наявності порушень, недоліків і проблем. Тому дуже важливим є продовження розгляду цих питань, але з акцентом на причинах таких порушень і недоліків, а також формулювання шляхів і заходів, які потрібні вживати для їх подолання.

Мета цієї статті якраз і полягає в тому, щоб визначити причини невдач, які продовжує зазнавати реформа пенітенціарної системи, і здійснити спробу сформулювати можливі засоби подолання цієї «резистентності».

Виклад основного матеріалу. Юридична доля прийнятих Україною зобов'язань виявилася дуже різною. Зокрема, Європейська Конвенція з прав людини, що ратифікована Україною 17.07.1997 р., набула чинності для України 11.09.1997 р.. У свою чергу, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню ратифікована Законом України № 33/97-ВР від 24.01.1997 р.

Скасування смертної кари так само було реалізовано з дотриманням строків, визначених при вступі в Раду Європи. Рішенням Конституційного Суду України № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 року[1] смертну кару було визнано такою, що суперечить Конституції України. В 2000 році вона була скасована як вид покарання, і прийнятий згодом новий Кримінальний кодекс України 2001 року вже не містив цього виду покарання.

На жаль, зобов'язання щодо передачі управління пенітенціарною системою Міністерству юстиції України не було реалізовано у такий позитивний спосіб. Реалізація цього заходу розтягнулася майже на двадцять років.

У 1998 році Україна відійшла від радянської моделі побудови системи виконання покарань, яка традиційно була частиною Міністерства внутрішніх справ. Указом Президента України від 31 липня 1998 року було створено Державний департамент України з питань виконання покарань (далі – Департамент). Він дійсно перестав бути частиною МВС, але й до відання Міністерства юстиції також не увійшов. Департамент став самостійним відомством у структурі Кабінету Міністрів України, очільника якого призначав на посаду Президент України.

Таке дивне «рішення» було продиктоване насамперед небажанням керівництва пенітенціарної системи втрачати реальний вплив та владу над великою системою. Ця система мала справу з позбавленими окремих прав людьми, що робило їх слухняними, вразливими та такими, яких можна використовувати у власних цілях. І дійсно засуджені були безоплатною робітничою силою, джерелом хабарів, а установи, де їх тримали, – інструментом тиску (як політичного, так і кримінального).

ПАРЄ неодноразово шляхом прийняття резолюцій нагадувала Україні про необхідність виконати прийняте за власною ініціативою зобов'язання щодо передачі пенітенціарної системи Міністерству юстиції[2]. Україна відмовчувалася або робила певні «маневри», які створювали декоративне враження про намагання такої передачі. Зокрема, 6 квітня 2011 року було прийнято Указ Президента, яким затверджено Положення про Міністерство юстиції України. Цей акт вперше встановив наявність зв'язку між Департаментом (який на той момент був перейменований в Державну пенітенціарну службу України) та Міністерством юстиції України, визначивши незрозумілу формулу співпраці – «координацію» з боку Міністерства (підпункт 3 пункту 11: спрямовує та координує діяльність … Державної пенітенціарної служби України). Фактично ж у сфері управління цією системою жодних змін не відбулося, і Пенітенціарна служба України так само залишалася автономним органом у структурі Кабінету Міністрів України.

Такий стан речей пояснюється небажанням керівництва пенітенціарної служби втрачати контроль над великою і доволі впливовою системою. Вона залишалася привабливою з точки зору можливості «відмивання» коштів, її використання під час політичних маніпуляцій та тиску, можли-

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93,190–1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року, справа N 1–33/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text (дата звернення: 9.04.2024)

[2] *Примітка.* у п.6 Резолюції 1179 (1999) ПАРЄ «Дотримання Україною зобов'язань» від 27.01.1999; у п.11 (i) Резолюції 1262 (2001) ПАРЄ «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною»; у п.8 (i) Резолюції 1346 (2003) ПАРЄ «Виконання Україною своїх обов'язків та зобов'язань»; у п.13.7 Резолюції 1466 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 05.10.2005

вості використання як інструменту приборкання та розправ.

Лише в 2014 році, з прийняттям нового Положення про Міністерство юстиції і перейменуванням служби з пенітенціарної на Державну кримінально-виконавчу службу України, було остаточно виконано зобов'язання України при вступі до Ради Європи: управління діяльністю в сфері виконання кримінальних покарань передано Міністерству юстиції України.

Таким чином було виконано формальні вимоги, які містилися у Висновку № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи. Але історія на цьому не закінчилася, оскільки виконання формальних вимог, як показала практика, мали не велику цінність.

Прийняті нормативні акти вимагали їх подальшого впровадження в практику з виконання кримінальних покарань, оскільки, наприклад, із виключенням смертної кари з переліку покарань у практику було введено інше покарання – довічне позбавлення волі. Воно застосовувалося до тих самих категорій засуджених, що й смертна кара, і фактично прийшло на її заміну. Сьогодні Україна є державою-лідером застосування довічного позбавлення волі – 1 593 особи відбувають цей вид покарання[1]. Такий показник є найвищим в Європі. Але проблеми на цьому не закінчуються. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні має значні недоліки. Першим із них є те, що цей вид покарання жодним чином не зданий досягнути тієї мети, яка поставлена перед покаранням. Виправлення і ресоціалізація є неможливими в умовах довічного позбавлення волі, а інших шансів на реабілітацію законодавець таким засудженим не дає. Саме цей стан і став, урешті-решт, причиною того, що відносно України було винесено рішення «Петухов проти України (№ 2)». Це рішення було ухвалене 12 березня 2019 року[2]. В ньому Суд констатував, що в Україні існує системна проблема, пов'язана з відсутністю для довічно ув'язнених реальної процедури звільнення, а також щодо умов тримання цієї категорії засуджених.

Дослухаючись до рішення Суду, Верховна Рада України прийняла проект Закону № 4049, яким передбачено можливість заміни довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк після відбуття засудженим не менше п'ятнадцяти років позбавлення волі. Заміна можлива на строк покарання від п'ятнадцяти до двадцяти років позбавлення волі. Отже, загальний строк відбування покарання може становити не менше ніж 30 років позбавлення волі. Така тривалість покарання є надмірною, що було визнано Європейським судом з прав людини у справі «Bancsók and László Magyar (№ 2) проти Угорщини»[3].

Тож покарання у виді довічного позбавлення волі сьогодні в Україні є інститутом, що породжує значні проблеми як під час його застосування, так і в нормативному регулюванні. Загалом цей вид покарання і порядок його виконання є своєрідною квінтесенцією карального механізму, який успадкований ще від радянських часів.

Щодо Європейської Конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, то вона стала справжнім випробуванням для пенітенціарної системи України. Разом із нею в пакет документів, які спрямовані на запобігання тортурам, увійшла й Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Всі вказані документи встановлюють абсолютну заборону катувань. Дотримуючись вимог міжнародних документів, Україна внесла в кримінально-виконавче законодавство норму про заборону катувань та нелюдського поводження (ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу). На жаль, практична реалізація цього положення майже не відбулася.

Сьогодні одним із найбільш поширених порушень прав тих, хто тримається в установах кримінально-виконавчої служби, є саме катування та жорстоке поводження. Причому форми таких дій є різноманітними. Це безпосередньо всі види завдання фізичного болю чи психологічних страждань, неналежні умови тримання та забезпечення засуджених, відсутність медичного обслуговування, неможливість отримувати доступ до правової допомоги, неможливість бути звільненим тощо.

[1] Коломієць В 'Скільки людей в Україні відбувають покарання в тюрмах і СІЗО – відповіли в Мін'юсті' (Hromadske, 2024) <https://hromadske.ua/posts/skilki-lyudej-v-ukrayini-vidbuvayut-pokarnnya-u-tyurmah-i-sizo-vidpovili-u-minyusti> (дата звернення: 9.04.2024)

[2] Справа «Петухов проти України (№ 2)» (Заява № 41216/13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 9.04.2024)

[3] Справа «Bancsók and László Magyar (№ 2) проти Угорщини» (Заяви № 52374/15 та 53364/15). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-7165483-9721954%22]} (дата звернення: 9.04.2024)

Всі перераховані недоліки виконання кримінальних покарань сьогодні є звичайною справою в кримінально-виконавчих установах.

Численні приклади катувань є чимось звичайним для кримінально-виконавчих установ України. Самі засуджені сприймають знущання як «нормальну» частину процесу відбування покарання. Словосполучення «права людини» і «права засудженого» є такими, що не мають точок дотику.

Незважаючи на війну, яку розв'язала росія проти України, катування засуджених не припинилися. Правозахисники фіксують такі випадки постійно. Ось один із подібних прикладів: 02.08.2022 року у локальну дільницю № 1 та дільницю максимального рівня безпеки виправної колонії № 67 (м. Сокиряни) увірвалися невідомі люди у військовій формі й масках без будь-яких розпізнавальних знаків державних структур та почали чинити насильницькі, а також протиправні дії проти засуджених, а саме: бити засуджених ногами, гумовими кийками, обзиваючи нецензурною лайкою та погрожуючи фізичною розправою без будь-яких на те пояснень і причин, що грубо порушувало права людини та інші закони України. Після того силою почали виганяти всіх засуджених, незважаючи на те, що деякі були хворі, у локальну дільницю на вулицю, що також супроводжувалося побиттям. Тим часом невідомі люди в масках почали вриватися в житлові приміщення та палицями знищувати особисте майно, а саме: телевізори, які родичі засуджених купували за власні кошти, планшетні пристрої та інші побутові речі, тим самим залишивши засуджених без доступу до ЗМІ та можливості оскаржити дані протиправні дії через мережу інтернет. У той час, як всі засуджені силою були загнані в локальну дільницю і стояли більше двох годин з піднятими руками, систематичні побиття та погрози фізичною розправою продовжувалися. В результаті таких протиправних дій одна людина втратила свідомість, але невідомі особи в масках не надали першу медичну допомогу і не дали можливість зробити це іншим[1]. Однак це не окремий випадок, не надзвичайний ексцес, а систематична практика.

Про це свідчить і дуже гучна справа, яка стосується колишніх керівників Бердянської виправної колонії № 77. У цій справі колишньому керівнику установи та його першому заступнику повідомлено про підозру за ч. 1 ст. 255 (Створення та керівництво злочинною організацією) КК України (в редакції статті до внесення змін Законом № 671-IX від 04.06.2020), ч. 2 ст. 127 (Катування), ч. 4 ст. 189 (Вимагання) КК України. За матеріалами слідства ці особи протягом п'яти років катували ув'язнених: душили мокрим матрацом, били палицями по п'ятах і сідницям, викручували руки, заганяли під пальці брудні голки. «При цьому вони вимагали від членів родин потерпілих кошти за уникнення таких катувань, – розповідають в Офісі Генпрокурора. – Гроші, як правило, надходили на банківські картки родичів днювальних і старших днювальних. Вони потім їх знімали та готівкою передавали у посилках до колонії». Залежно від матеріального становища родини злочинці вимагали різні суми – від однієї до 100 тис. грн.[2]

Наведені приклади стосуються останнього часу і є лише окремими фактами із цілої купи подібних свідчень, які вказують на наявність стійкої системи, яка функціонує у пенітенціарній сфері у подібний спосіб.

У зв'язку з цим Комітет Міністрів Ради Європи нагадав (Резолюція від 03.12.2021 р.) про абсолютний характер заборони катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, та відзначив, що обов'язок виконувати рішення Суду згідно зі статтею 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає обов'язок держави вжити необхідних кроків для вирішення такої проблеми.

У грудні 2020 року Комітет Міністрів Ради Європи розглянув ситуацію з виконанням Україною рішень Європейського суду з прав людини. Було проаналізовано стан виконання 55 рішень у справах. Переважна більшість справ стосуються діянь, що містять ознаки катувань або жорстокого поводження (неадекватна медична допомога, нелюдське та (або) таке, що принижує гідність, поводження у місцях несвободи).

Комітет Міністрів Ради Європи, розглядаючи 3 грудня 2021 року стан виконання рішень Європейського суду з прав людини і ситуацію,

[1] Діденко А 'Масове побиття засуджених Сокирянської виправної колонії № 67 – камери спостереження не працювали'(Права людини в Україні, 2023) <https://khpg.org/1608811063≥ (дата звернення: 9.04.2024)

[2] 'Бізнес на тортурах: затримали керівництво «найстрашнішої» Бердянської колонії № 77' (Україна кримінальна, 2023) <https://cripo.com.ua/processes/biznes-na-torturah-zatrymaly-kerivnytstvo-najstrashnysho-berdyanskoyi-koloniyi-77/≥ (дата звернення: 9.04.2024)

що склалася у пенітенціарній системі України, закликав органи влади України на найвищому політичному рівні подолати наявну інерцію і дотриматися зобов'язання вирішити повторювану структурну проблему переповненості місць тримання під вартою, неналежних матеріальних умов тримання під вартою та відсутності ефективних засобів правового захисту. Комітет висловив глибокий жаль із приводу відсутності конкретного прогресу щодо імплементації кількох груп рішень Європейського суду. У тому числі, йдеться про пілотне рішення у справі Сукачов проти України, в якому Суд встановив граничний строк для запровадження превентивних і компенсаторних засобів правового захисту щодо умов тримання під вартою, несумісних з абсолютною забороною жорстокого поводження згідно з Європейською конвенцією з прав людини – до 30 листопада 2021 року. До вказаного терміну, на жаль, Україна так і не запровадила відповідного механізму правового захисту.

Всі ці епізоди вказують, з одного боку, на те, що потрібно міняти систему, а, з другого, на те, що система більш ніж за 30 років існування незалежної держави Україна жодним чином не змінилася.

Дуже болісною є тема медичного забезпечення засуджених. Найбільш поширеними проблемами в медичній сфері в установах, які перебувають на підконтрольній Україні території, є такі:

– через відсутність необхідної чисельності медичного штату в окремих установах відсутня можливість сформувати лікарсько-консультативну комісію для проведення медико-соціальної експертизи. А це означає неможливість ставити питання про дострокове звільнення за станом здоров'я чи поліпшення умов тримання засуджених;

– умови для утримання осіб з інвалідністю або таких, хто має особливі потреби, відсутні. Зокрема, треба відзначити відсутність пандусів, поручнів та іншого обладнання;

– відсутня реалізація програм замісної підтримувальної терапії;

– профілактичне діагностування туберкульозу (збір аналізів у засуджених) в багатьох установах не проводиться за відсутності лабораторії. Тому зібраний матеріал направляється в інші установи, де є відповідні лабораторії.

Наведемо деякі приклади порушень, отримані під час моніторингових візитів. Так, у палатах стаціонарних відділень ліжка розташовані впритул одне до одного, не дотримано вимоги щодо норми площі для однієї засудженої особи у лікарняному закладі. У лікарні не створено належних умов для транспортування хворих до операційного блоку, який розміщений на третьому поверсі, у хірургічному відділенні відсутній ліфт. Також у закладі немає умов для перебування осіб, що відновлюються після операцій, та інвалідів: відсутні поручні та внутрішні пандуси. У відділеннях не забезпечено доступ до питної води: баки для кип'яченої води відсутні. Більшість камер не обладнано витяжною вентиляцією, що не забезпечує належного провітрювання камер та може призвести до розповсюдження інфекційних захворювань серед утримуваних осіб. Зважаючи на те, що у лікарняних закладах установлюються підвищені вимоги до дотримання санітарно-гігієнічних норм, відсутність душової кімнати в інфекційному ізоляторі та інфекційному відділенні є значним недоліком, який слід розглядати як потенційно небезпечний фактор, що здатний підвищувати ризик розповсюдження захворювань серед тих осіб, які тримаються в установах виконання покарань. Через це не дотримується принцип ізоляції хворих на інфекційні захворювання[1].

Слід зазначити, що всі наведенні вище порушення є типовим та звичайним явищем для пенітенціарних установ в Україні. В умовах війни ситуація ускладнюється тим, що дуже важко впливати на таку ситуацію, не завжди можна швидко втрутитися в її негативний перебіг, очікувати реагування уповноважених органів та зміни ситуації на краще.

Отже, наразі склалася дуже дивна ситуація, коли Україна виконала всі умови вступу до Ради Європи на формальному рівні, здійснивши структурну реформу пенітенціарної системи та прийнявши основоположні нормативні акти, які містять найбільш вагомі гуманітарні цінності, основні права людини та окремі засоби їх забезпечення, а становище в цій сфері все одно залишається складним. Прийняття відповідних актів, безумовно, вплинуло на практику виконання кримінальних покарань та гуманізацію кримінально-виконавчої діяльності, але, на жаль, не стільки вирішило про-

[1] Діденко А, Зуйков С, Ярославцев О 'Моніторинговий візит до ДУ «Стрижавська виправна колонія (№81)' (Права людини в Україні, 2022) < https://khpg.org/1608811012> (дата звернення: 9.04.2024)

блеми, стільки загострило їх. Парадокс поточного стану пенітенциарної системи полягає в тому, що вона на нормативному рівні наближена до існуючих гуманітарних стандартів, але фактичний її стан свідчить про те, що виконання покарань залишається маргінальною діяльністю, яка має ознаки катувань та порушень прав людини і не має жодних зв'язків із позитивними соціальними інститутами.

І все ж таки певні успіхи в реформуванні аналізованої системи є. Серед позитивних змін можна визначити такі:

– пенітенціарна система стала більш відкритою. Громадськість отримала можливість відвідувати установи та здійснювати контроль за їх діяльності. В цьому сенсі ст. 24 КВК України є значним здобутком. Відповідно до цієї статті представники громадськості вправі безперешкодно, без обмеження в часі, із забезпеченням максимального сприяння працівниками та адміністраціями установ виконання покарань пересуватися територією установ виконання покарань, здійснювати аудіо- та відеозапис й поширювати отриману інформацію, ознайомлюватися зі звітністю, у тому числі статистичною, проводити ревізії, здійснювати інспектування, подавати усні або письмові запити, перевіряти додержання законодавства, оскаржувати протиправні дії (бездіяльність) посадових і службових осіб установ виконання покарань, вимагати негайного припинення таких дій (бездіяльності) та притягнення до відповідальності винних осіб (у подальшому з вичерпним письмовим повідомленням відповідної особи про вжиті (не вжиті) заходи відповідальності протягом 10 днів із дня отримання відповідної вимоги), ознайомлюватися з особовими справами засуджених, іншими документами тощо, спілкуватися з будь-якими працівниками установ виконання покарань та засудженими (у тому числі на умовах анонімності);

– правовий статус засуджених та ув'язнених отримав більш детальне регулювання та запровадження окремих механізмів забезпечення (норми про застосування дисциплінарних санкцій тощо);

– з'явилася практика успішного захисту прав засуджених у міжнародних інституціях. І хоча з точки зору витрачання державних фінансів рішення ЄСПЛ не є позитивним елементом, однак підтвердження наявності у засуджених прав, необхідності їх дотримання та забезпечення відіграє значну роль у гуманізації пенітенціарної системи України.

Однак, незважаючи на існуючі позитивні зрушення, пенітенціарна система України знаходиться сьогодні у критичному стані. Це пов'язано не лише з поганим фінансуванням та забезпеченням, непрофесіоналізмом та неусвідомленням реальних цілей покарання, а також із війною, яку рф веде проти України. В результаті цієї війни Україна втратила контроль над 40 установами, в яких перебувають близько 20 тис. осіб. Крім того, деякі установи були обстріляні, внаслідок чого засуджені отримали поранення, а будівлі пошкодження.

Група моніторів, яка здійснює регулярні візити до колоній по всій території України, сформулювала низку висновків про стан установ:

– системні порушення прав людини під час відбування кримінальних покарань та знаходження в ув'язненні в УВП (незабезпечення медичних прав засуджених та ув'язнених, умов їх переміщення, застосування до засуджених та ув'язнених насильства, катувань тощо);

– відсутність належного правового регулювання порядку та процедури проведення ефективної і своєчасної евакуації засуджених та ув'язнених (строки, маршрути, матеріально-технічне та транспортне забезпечення евакуації, матеріальне забезпечення засуджених, залучення відповідних засобів і сил для забезпечення охорони та безпеки при переміщенні засуджених й ув'язнених);

– проблеми із забезпеченням фінансування УВП та їх персоналу;

– недоліки з виявлення та забезпечення гуманітарних потреб пенітенціарної системи під час воєнного стану;

– неналежне облаштування в УВП сховищ та укрить для розміщення в них засуджених та персоналу під час обстрілів і бомбардувань;

– відсутність інформаційної підтримки та координації для засуджених і персоналу щодо послідовності дій під час воєнного стану, ситуації бойових дій у районі розташування установи або потрапляння установи в умови окупації;

– несвоєчасне та обмежене застосування інститутів дострокового звільнення осіб, які тримаються в УВП;

– відсутність або обмежений характер фіксації воєнних злочинів, які вчинюються в УВП під час воєнного стану;

– недостатньо активні дії, спрямовані на організацію повернення засуджених та ув'язнених з окупованих територій на території, підконтрольні Україні, створення гуманітарних коридорів для забезпечення потреб установ виконання покарань, які опинилися на окупованих територіях, тощо;

– обмежене залучення інститутів громадянського суспільства для надання підтримки та допомоги пенітенціарній системі[1].

Частина з них безпосередньо пов'язана з війною і стосується переважно управлінських та організаційних питань. Проте основна маса висновків вказує на те, що ситуація в українських колоніях практично не змінюється. Адже мають місце ті ж самі неналежні умови утримання, ті ж самі порушення прав засуджених, ті ж самі тортури, обмеження в доступі до медичної допомоги (зокрема й такі, що призводять до смерті засуджених) тощо. Фактично можна вести мову про те, що більшість проблем пенітенціарної системи України є структурними. Це, своєю чергою, може вказувати на те, що це є ознаками системи, а не ознаками проблем. Таким чином, сьогодні ці проблеми перетворилися на властивості пенітенціарної системи України.

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, можна сформулювати такі висновки:

1. В українському суспільстві загалом та кримінальній юстиції, зокрема, існує стійка традиція, що визначає засудженого як ізгоя, котрий має зазнати страждань та поневірянь за вчинений ним вчинок (кримінально каране правопорушення). Такий вчинок сприймається як граничний прояв неповаги до існуючого устрою і цінностей, а тому передбає максимальний рівень осуду та суворі заходи примусу до того, хто його вчинив. Ймовірно, це одна з причин, через яку в Україні покарання у виді позбавлення волі мало (і продовжує мати) дуже широке поширення. Ставлення до засуджених в українському суспільстві продовжує залишатися доволі негативним. Як правило, тих, хто опинився в колоніях, не розглядають і не сприймають як людей, котрі потребують допомоги та підтримки. Їх радше сприймають як лиходіїв, яких необхідно ізолювати від суспільства на тривалий термін і поміщати в максимально суворі умови. Причому суворі умови не розглядаються як щось додаткове. Тобто позбавлення волі саме по собі не вважається чимось болючим. Хворобливість починається всередині установи і має включати в себе інші страждання для злочинця – позбавлення комфорту, важку працю, обмеження кола спілкування тощо. Такі умови в суспільній свідомості розглядаються як виправдані. Це насамперед відплата за те, що було скоєно.

Як результат, ми спостерігаємо концептуальний «розрив» між карцеральними ідеями і тим контекстом, який сьогодні є домінуючим в Україні. Карцеральна система орієнтована на створення «дисциплінованого» суб'єкта. Вчинений злочин – підстава для запуску карцеральних механізмів «граничного» рівня, а саме покарання. Однак ця система має справу виключно з майбутнім. Вчинене діяння залишається в минулому, і засуджений включається в особливий процес свого інтегрування в соціум у новому статусі.

2. Наявна пенітенціарна система України є дуже стійкою. Можливо, цю стійкість можна пояснити тим, що система сформувалася стихійно, «природним» шляхом. Правове регулювання цієї системи набуло перших ознак системності лише на початку 70-х років XX ст., коли був прийнятий Виправно-трудовий кодекс УРСР. Але навіть цей Кодекс містив дуже стисле і стримане регулювання відносин із виконання покарань. Так відбувалося тому, що мета врегулювання цих процесів, власне, не ставилася.

Ця обставина (стійкість і стихійність пенітенціарної системи) має велике значення тому, що вона набула високих адаптивних якостей, виробила «імунітет» до найрізноманітніших інтервенцій з боку суспільства і реформаційних зусиль. Наявна пенітенціарна система влаштовує всіх. Вона влаштовує засуджених, яким потрібно просто «досидіти» до кінця терміна, вижити і вийти. Засудженим добре зрозуміла наявна в системі модель відносин «начальник – зек». Вона проста, доступна і логічна, виходячи із соціального контексту. Така система влаштовує персонал, оскільки має можливість, підтримуючи атмосферу відчуженості, безправ'я і страху, виконувати «обов'язок» перед суспільством, отримувати додаткову вигоду від самих засуджених у вигляді робіт, послуг, грошей. Вона влаштовує суспільство, оскільки відповідає соціальному контексту і запиту на жорстокі страждання для засудженого, і, нарешті, вона влаштовує державу, оскільки не потребує значних вкладень, але дає доступ до легко керованої маси людей,

[1] Романов М. В. 'Установи виконання покарань під час війни' (Human rights in Ukraine, 2022) <https://khpg.org/en/1608811344> (дата звернення: 9.04.2024)

яких можна використати з різними цілями (дешева робоча сила, зв'язки зі злочинним світом, вибори, «успішна» правоохоронна діяльність, політичне переслідування тощо).

Саме тому цю «ідеальну» модель ніхто всерйоз реформувати не хоче.

3. Пенітенціарна система України є герметично закритою. І навіть помітна лібералізація, що відбулася останніми роками, результатом якої стала доступність установ для моніторингових візитів, не мала значного позитивного впливу на систему. Пенітенціарна система України має потужний імунітет до інтервенції з боку суспільства, вміє справлятися з подібним вторгненням, реагувати на нього, зберігаючи всі свої якості. У свою чергу, суспільство не зацікавлене в пенітенціарній системі, не сприймає її як невід'ємну частину суспільства, що може давати позитивні результати та імпульси. Зворотний зв'язок між цими двома системами (пенітенціарною і системою інститутів громадянського суспільства) відсутній.

Складається враження, що найбільшою проблемою пенітенціарної системи є саме остання. Саме вона вказує на те, що система виконання покарань в Україні зовсім не передбачає карцерального континууму. Вона не створює і не прагне створювати дисциплінованого суб'єкта. Вона відіграє пафосну роль жорсткого чистилища, відкіля, однак, виходять не стільки очистившись, скільки здійснивши остаточне падіння.

4. В Україні пенітенціарна система не включена до складу соціальних інститутів, що працюють із чітко визначеною метою. Власне, з'ясування мети пенітенціарної системи є одним із головних концептуальних, а надалі й абсолютно практичних питань. Якщо ставити за мету створення пенітенціарної системи як одиниці загальної карцеральної системи, це повинно означати структурну перебудову не лише цілої низки інших інституцій, а й формування соціального контексту, який би підготував і обґрунтував у суспільній свідомості необхідність таких структурних перестановок. У цьому разі необхідно створювати сильні соціальні інститути, що самі по собі регулюватимуть поведінку. Альтернатива – продовжити докладати зусиль до поліпшення пенітенціарної системи як ізольованої, що інтегрована винятково у специфічні інститути. У цьому випадку ефективність з точки зору попередження рецидиву буде невисока (з урахуванням наявної стійкої субкультурної складової).

Що це означає для реформ? Це означає, що вони не відбудуться в Укріані попри жодні технічні, правові чи фінансові зусилля. Вони стануть можливими тільки в разі структурних змін у самому суспільстві, коли воно зробить крок назустріч засудженим, а останні, у свою чергу, зроблять крок назустріч суспільству. У противному разі остаточним стане визначення пенітенціарної системи як «особливої», що виноситься за соціальні дужки суспільних відносин.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Vysnovok № 190 (1995) Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy shchodo zaiavky Ukrainy na vstup do Rady Yevropy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (in Ukrainian)

Cases

2. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statei 24, 58, 59, 60, 93,190–1 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy v chastyni, shcho peredbachaie smertnu karu yak vyd pokarannia (sprava pro smertnu karu) vid 29 hrudnia 1999 roku, sprava N 1–33/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text (in Ukrainian)
3. Sprava «Petukhov proty Ukrainy (№ 2)» (Zaiava № 41216/13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (in Ukrainian)
4. Sprava «Bancsók and László Magyar (№ 2) proty Uhorshchyny» (Zaiavy № 52374/15 ta 53364/15). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-7165483-9721954%22]} (in Ukrainian)

Bibliography

Websites

1. 'Biznes na torturakh: zatrymaly kerivnytstvo «naistrashnishoi» Berdianskoi kolonii № 77' [Business under torture: the management of the «scariest» Berdyansk colony No. 77 was detained] (Ukraina kryminalna, 2023) <https://cripo.com.ua/processes/biznes-na-torturah-zatrymaly-kerivnytstvo-najstrashnysho-berdyanskoyi-koloniyi-77/> (in Ukrainian)

2. Didenko A 'Masove pobyttia zasudzhenykh Sokyrianskoi vypravnoi kolonii №67 – kamery sposterezhennia ne pratsiuvaly' [Mass beating of convicts of Sokyryan correctional colony No. 67 – surveillance cameras were not working] (Prava liudyny v Ukraini, 2023) <https://khpg.org/1608811063> (in Ukrainian)
3. Didenko A, Zuikov S, Yaroslavtsev O 'Monitorynhovyi vizyt do DU «Stryzhavska vypravna koloniia (№81)' [Monitoring visit to the Stryzhava Penitentiary Colony (No. 81)] (Prava liudyny v Ukraini, 2022) < https://khpg.org/1608811012>
4. Kolomiiets V 'Skilky liudei v Ukraini vidbuvaiut pokarannia v tiurmakh i SIZO – vidpovily v Min'iusti'[How many people in Ukraine are serving sentences in prisons and pretrial detention centers – answered the Ministry of Justice] (Hromadske, 2024) <https://hromadske.ua/posts/skilki-lyudej-v-ukrayini-vidbuvayut-pokarnnya-u-tyurmah-i-sizo-vidpovili-u-minyusti> (in Ukrainian)
5. Romanov M. V. 'Ustanovy vykonannia pokaran pid chas viiny' [Установи виконання покарань під час війни] (Human rights in Ukraine, 2022) <https://khpg.org/en/1608811344> (in Ukrainian)

Романов М. В.

Щодо деяких причин невдач упровадження міжнародних стандартів і дотримання прав людини у пенітенціарній системі України.

У 1995 році Україна стала членом Ради Європи і взяла на себе низку зобов'язань щодо гармонізації власної правової системи та соціального укладу з відповідними системами й інститутами країни-учасниць Ради Європи. Серед цих зобов'язань – підписання низки ключових міжнародних документів у сфері захисту прав людини, а також передача управління пенітенціарною системою України від Міністерства внутрішніх справ до Міністерства юстиції України, а також запровадження міжнародних стандартів під час виконання кримінальних покарань.

На жаль, майже за 30 років Україні не вдалося реалізувати в повній мірі взяті на себе зобов'язання. Тому дотримання прав людини в пенітенціарній сфері лишається дуже болісною темою для українського суспільства.

Автор висвітлює здійснені кроки з реформування пенітенціарної системи в контексті з'ясування причин, які перешкоджають реалізації реформ та змін порядку виконання кримінальних покарань. При цьому стверджується, що формальний бік зобов'язань виконаний Україною в повному обсязі, однак суттєвих змін у процесі виконання та відбування покарань практично не відбулося. Про це, в тому числі, красномовно свідчить практика ЄСПЛ, який щорічно виносить стосовно України велику кількість рішень. Одним із найбільш резонансних рішень цього Суду стало рішення у справі «Петухов проти України (№2)», яким на Україну покладено низку зобов'язань щодо внесення змін до кримінально-виконавчого і кримінального законодавства, а також щодо практики виконання кримінальних покарань.

Автор формулює причини такого становища і робить низку висновків, які, на його думку, дозволяють виявити чинники, що ускладнюють процес проведення реформ та імплементації стандартів, а також не дозволяють реалізувати велику кількість позитивних ініціатив. Одним із найважливіших чинників є різниця у концептуальних, культурних і традиційних підходах до самої системи покарань та їх виконання в Європі й Україні. Саме ця різниця не дозволяє впровадити європейські стандарти в українські реалії. Автор веде мову про те, що досягнення успіху у впровадженні міжнародних стандартів лежить у сфері комплексного концептуального підходу, який повинен передбачати не лише окремі заходи, спрямовані на покращення ситуації у колоніях, а й низку культурних та загальносоціальних заходів, які повинні поступово змінити ставлення суспільства до засуджених, колонії та цілей покарання.

Ключові слова: *права людини, міжнародні стандарти захисту прав людини, практика ЄСПЛ, пенітенціарна система*

Romanov M. V.

On some reasons for the failure to implement international standards and human rights in the penitentiary system of Ukraine.

In 1995, Ukraine became a member of the Council of Europe and undertook a number of obligations to harmonize its own legal system and social order with the corresponding systems and institutions of the member countries of the Council of Europe. Among these obligations are the signing of a number of key international documents in the field of human rights protection, as well as the transfer of management of the penitentiary system of Ukraine from the Ministry

of Internal Affairs to the Ministry of Justice of Ukraine, as well as the introduction of international standards during the execution of criminal sentences.Unfortunately, almost 30 years later, Ukraine has failed to fully implement its commitments, and human rights in the penitentiary sphere remains a very painful topic for Ukraine.

The author highlights the steps taken to reform the penitentiary system in the context of clarifying the reasons that impede the implementation of reforms and changes in the procedure for the execution of criminal sentences. It is argued that Ukraine has fulfilled the formal side of its obligations in full, but there have been no significant changes in the process of execution and serving of sentences. This is also eloquently evidenced by the practice of the ECHR, which issues a large number of judgments against Ukraine every year. One of the most resonant judgments of this Court was the judgment in the case of Petukhov v. Ukraine 2, which imposed a number of obligations on Ukraine to change the penal and criminal legislation and practice of execution of criminal sentences.

The author formulates the reasons for this situation and draws a number of conclusions, which, in his opinion, allow us to identify the factors that complicate the process of implementing reforms and standards, as well as prevent the implementation of a large number of positive initiatives. One of the most important of these factors is the difference in conceptual, cultural and traditional approaches to the penal system itself and its execution in Europe and Ukraine. It is this difference that prevents the implementation of European standards in Ukrainian realities. The author argues that success in the implementation of international standards lies in the field of a comprehensive conceptual approach, which should include not only individual measures aimed at improving the situation in colonies, but also a number of cultural and general social measures that should gradually change the attitude of society towards convicts, colonies and the purpose of punishment.

Keywords: *human rights, international standards for the protection of human rights, practice of the ECtHR, penitentiary system*

Стаття надійшла до редакції:05.05.2024 р.
Прийнята до друку: 20.05.2024 р.